

ANNA TAMPAKH

Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΟΥ
ΕΓΧΕΙΡΗΜΑΤΟΣ:
ΑΠΟ ΤΗ «ΜΕΤΑΚΕΝΩΣΗ» ΣΤΗ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ;

Εάν θεωρήσουμε το μεταφραστικό εγχείρημα σε όλο του το ανάπτυγμα μα και σε όσα το προϋποθέτουν και οδηγούν σε αυτό (εννοώ τις διαδικασίες πρόσληψης της ξένης παιδείας, τις εκλεκτικές συγγένειες και το ίδιο το τελικό προϊόν στις ποικίλες πιστές ή άπιστες διασκευαστικές εκδοχές του), τότε έχουμε να κάνουμε με ένα είδος πολιτισμικής μεταφοράς, ενσυνείδητης ή και άλλοτε κάπως ασυνείδητης, που επιβάλλεται ενίοτε με ηγεμονικό τρόπο στη νεοελληνική γραμματεία από τις απαρχές της.

Ας θυμηθούμε ενδεικτικά για την περίπτωση τις σχετικές συζητήσεις γύρω από τα κυπριακά ερωτικά¹, τις έμμετρες μυθιστορίες, την κρητική λογοτεχνία της Αναγέννησης, γύρω από την οποία, μάλιστα, προκλήθηκε κατά τη δεκαετία του 1950 έντονη διχογνωμία για τον «ξενόφερτο» και άρα μη εθνικό για ορισμένους ή τον ανατροφοδοτημένο μεταβυζαντινό της χαρακτήρα: διατυπώθηκε επίσης το αίτημα της ισότιμης θέασης με την ευρωπαϊκή γραμματεία, της ισοδυναμίας της (βλ. κυρίως τις θέσεις του Εμμ. Κριαρά και τον αντίλογο του Στυλιανού Αλεξίου ή του Λίνου Πολίτη²).

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη φίλη συνάδελφο κυρία Στέση Αθήνη, με την οποία συνεργάστηκα τα τελευταία χρόνια σε θέματα ιστορίας και θεωρίας της μετάφρασης, με επίκεντρο τη χειρόγραφη παραγωγή της περιόδου του Διαφωτισμού, για την ουσιαστική βοήθεια που μου προσέφερε τόσο ως προς τη βελτίωση της τεκμηρίωσης της παρούσας εργασίας όσο και για τον εν γένει προβληματισμό που περιέχει.

1. Σταχυολογώ μια πρόσφατη διατύπωση ενός παλαιού προβληματισμού: Νάσος Βαγενάς, «Ποιητική αρχαιολογία», εφημ. *Το Βήμα*, 8 Μαρτίου 1998: «Η ίδια η έναρξη της λογοτεχνίας μας (αν συμφωνούμε ότι ο ποιητής των κυπριακών ερωτικών ποιημάτων του 16ου αιώνα είχε νεοελληνική συνείδηση) εδράζεται σε μια μεταφραστική πράξη, αφού τα περισσότερα από αυτά τα ποιήματα (αν όχι όλα) αναπαράγουν κείμενα ιταλών ποιητών, ενώ μέσα από μια περισσότερο ελεύθερη ανάπλαση έχει παραχθεί το μεγαλύτερο μέρος της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής». Σ' αυτό το κείμενο, ο Ν. Βαγενάς υποστηρίζει πως η μετάφραση είναι η θρεπτική πηγή, ο διαμορφωτής νέων ιδεών και τάσεων.

2. Είναι αναμφισβήτητα ενδιαφέρουσες για την ιστορία των ιδεών μα και της παιδείας

Δημιουργική μίμηση ξένων προτύπων επικράτησε να χαρακτηρίζουμε σήμερα τα έξοχα προϊόντα της κρητικής ακμής. Εξάλλου και σε συστοιχία μάλλον με αυτή τη μηχανιστική αντίληψη, οι παλαιότερες ιστορίες του νεοελληνικού θεάτρου (Ν. Λάσκαρης, Γ. Σιδέρης) δεν ενέτασσαν, όπως είναι γνωστό, την κρητική και εν μέρει την επτανησιακή παραγωγή στον οργανικό κορμό της νεοελληνικής δραματουργίας³.

Για να περάσουμε σε ένα άλλο πεδίο παρατήρησης, αν αποπειραθούμε να προσδώσουμε στην οπτική μας συνολική εποπτεία του μεταφραστικού φαινομένου, από τις απαρχές του, θα πρέπει να αναχθούμε στα ύστερα χρόνια του Βυζαντίου και, προϊόντος του χρόνου, να προσδιορίσουμε διακριτές κατηγορίες, ομόλογες στην πλειοψηφία τους με αυτές που κυριάρχησαν και σε άλλες ευρωπαϊκές γραμματείες κατά τη διαχρονική τους αποτύπωση. Όπως επισημαίνω στην ανέκδοτη εισαγωγική μου μελέτη για το μεταφραστικό φαινόμενο στα χρόνια του Διαφωτισμού⁴, όσο περισσότερο επιμένουμε σε μια συγκριτική ανάγνωση των πνευματικών φαινομένων που ανάγονται στις ευρωπαϊκές φιλολογικές παραδόσεις, τόσο τείνουμε στην ανεύρεση κοινών χαρακτηριστικών, ομοιοτήτων αλλά και βασικών διαφορών στις χρονικές τομές, στην αλληλουχία, στην ένταση και την ποιότητά τους⁵. Η γνωριμία με το «αλλότριο» και η πρόσληψή του ακολούθησαν, ωστόσο, μέσα από διαδοχικές μεταφραστικές επιλογές, μια διακριτή πορεία: κλασι-

---

μας αυτές οι αντιπαράθεσεις και οι σχετικές συζητήσεις, βλ. για παράδειγμα, Εμμ. Κριαράς, «Ο λαϊκότροπος χαρακτήρας της κρητικής λογοτεχνίας. Οι λογοτεχνίες της Αναγέννησης και η βυζαντινή λαϊκή παράδοση», *Κρητικά Χρονικά Ζ'* (1953), 298-314· Ο ίδιος, «Η γραμματολογική τοποθέτηση της βυζαντινής δημώδους και της κρητικής λογοτεχνίας», *Νέα Εστία* 58 (1955), 1054-1057. Συγκρατώ επίσης για την περίπτωση το μεστό κείμενο του Λίνου Πολίτη, «Λογοτεχνία Νεοελληνική και Λογοτεχνία Ευρωπαϊκή. Εναρκτήριο στο Μάθημα της Νέας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση Δ'* (1949), 90-91.

3. Ως προς την παλαιότερη διατύπωση της προβληματικής, βλ. Βάλτερ Πούλνερ, «Ερευνητικά προβλήματα στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου», *Δωδώνη* 9 (1980), 217 κ.ε. Πβ. Anna Tabaki, *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques* (τ. I, II, III, Παρίσι, EHESS, 1995, 610 σ.), *Diffusion Septentrion, Presses Universitaires, Thèse à la carte*, 2001, σ. 20 κ.ε.

4. Ξένοι Συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά, 18ος αιώνας. *Ο Διαφωτισμός*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, υπό έκδοση.

5. Έχει λεχθεί, άλλωστε, πως η σύγκριση με το άλλο, το ξένο, μας επιτρέπει να συλλάβουμε βαθύτερα την ιδιοτυπία του νεότερου ελληνισμού. βλ. Κ. Θ. Δημηράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 504.

κοί συγγραφείς, εκκλησιαστικά κείμενα (λόγια και παραινετικά), ξένες, ευρωπαϊκές και μη λογοτεχνίες, ποίηση και πεζός λόγος⁶.

Αναφορικά τώρα με την ανάδυση ενός στοχασμού γύρω από τη μεταφραστική διαδικασία, την ανάληψη ενός μεταφραστικού προγράμματος και την επεξεργασία μεταφραστικής θεωρίας, για μιαν ακόμη φορά στην ιστορία της νεοελληνικής γραμματείας, ο Διαφωτισμός, εν μέσω της ρευστότητας εννοιών, όπως είναι η διασκευή, η μίμηση, η πρωτότυπη συγγραφή για να μη μιλήσουμε για την ακριβή μετάφραση, μας οδηγεί σταδιακά σε πύκνωση και βαθμιαία ωρίμανση. Εάν οι πρώτες ενδιαφέρουσες νύξεις, οι οποίες εκφράζουν την αγωνία για τη μεταφραστική διαδικασία ως δημιουργική πράξη που απαιτεί ακρίβεια, σαφήνεια και ζωντάνια, σε συνδυασμό με ένα πρόγραμμα εκλαΐκευσης, μεταφοράς της γνώσης με παιδευτικούς στόχους, οφείλονται στον Ιώσηπο Μοισιόδακα (*Ηθική Φιλοσοφία*, 1760), και ο θεμέλιος λίθος για την ιστορική θεώρηση της μετάφρασης, τη γενεαλογία της και την εκπόνηση μιας μεταφραστικής θεωρίας τίθεται από τον Δημήτριο Καταρτζή («Πρόλογος στην μετάφραση του Ρεάλ»), γύρω στα 1784⁷, η στιγμή της αποτίμησης έρχεται στον αρχόμενο 19ο αιώνα και με αυτόν τον τρόπο μπορεί να λειτουργήσει ως εισαγωγικό τεκμήριο στην πραγμάτευση του θέματος που ανέλαβα.

Οι Έλληνες φορείς των ιδεών του Διαφωτισμού ασχολήθηκαν ενεργά και ποικιλοτρόπως με τη μετάφραση αλλά και, κατά την ώρα της αποτίμησης, τόνισαν τον πρωτεύοντα ρόλο που διαδραμάτισε στην ιστορία της παιδείας μας. Στη χορεία των ονομάτων, κορυφαίος στέκει ο Αδαμάντιος Κοραής, καθώς παρακινεί με συστηματικό τρόπο προς τη «μετακένωση» και ελέγχει κατά περίπτωση τις μεταφραστικές επιδόσεις των συγχρόνων του. Στο γνωστό μας *Υπόμνημα (Mémoire)* του 1803, προβαίνει, μεταξύ τόσων άλλων, σε έναν κριτικό απολογισμό των μεταφράσεων, των οποίων ο δείκτης αποτελεί αδιάφευστο τεκμήριο για την κορύφωση του φαινομένου που χαρακτηρίζει ως *révolution morale* (ηθική επανάσταση)⁸. Ψέγει την παραδοσιακή εκδοτική

6. Ξένοι Συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά, ό.π. και Η ίδια, «Το ζήτημα των μεταφράσεων στον 18ο αιώνα», *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή-Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σ. 89-106.

7. Άννα Ταμπάκη, «Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Εραυιστής* 21 (1997), 176-188.

8. «Il suffit à l'observateur impartial de jeter les yeux sur le catalogue des traductions en grec moderne, faites seulement depuis quelques années, pour se convaincre que les Grecs

παραγωγή της Βενετίας, από την οποία εξαιρεί τον *Τηλέμαχο* (*Τύχαι Τηλεμάχου*) του Fénelon και την *Παλαιά Ιστορία* του Rollin. Μνημονεύει τον Ευγένιο Βούλγαρη ως πρώτο μεταφραστή του Βολταίρου. Σ' αυτές συγκαταλέγει βιβλία μαθηματικών, τον John Locke (*Εγχειρίδιον Μεταφυσικο-Διαλεκτικόν*, μτφρ. Ιωάννης Λίτινος), τη *Γραμματική των φιλοσοφικών Επισημών* του Benjamin Martin, που μεταφράζει ο Άνθιμος Γαζής, θεατρικές εκδόσεις, μυθιστορήματα, παιδαγωγικά συγγράμματα και, τέλος, την ανακοπέισα έκδοση του *Νέου Αναχάρσιδος* (από τους Γεώργιο Σακελλάριο, Γεώργιο Βεντότη και Ρήγα Βελεστινλή)⁹.

Στις κατακτήσεις της ελληνικής παιδείας μέσω της μεταφραστικής δραστηριότητας αναφέρονται, κατά περίπτωση, και τα φιλολογικά προεπαναστατικά περιοδικά. Σ' αυτές αφιερώνει αξιόλογη διαφημιστική προβολή ο *Λόγιος Ερμής*, σε τέτοιο σημείο μάλιστα ώστε κατηγορήθηκε έντονα, σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, πως επιδεικνύει μονομέρεια και αγνοεί την εθνική λογοτεχνική παραγωγή. Αφορμή της αντιπαράθεσης στάθηκε η παράφραση της *Ιλιάδας* που εκπόνησε ο Γεώργιος Ρουσιάδης.

Γνωρίζοντας καλά τα πράγματα εκ των έσω, ο Φαναριώτης Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, στα *Μαθήματα νεοελληνικής λογοτεχνίας* (*Cours de littérature grecque moderne*, 1827), που εκδίδει στη Γενεύη, όχι μόνον αποδίδει καθοριστική σημασία στις μεταφράσεις από δυτικές γλώσσες αλλά και επιχειρεί να ερμηνεύσει την ανισομερή και συνάμα καθοριστική παρουσία τους στα εκδοτικά δεδομένα της ακμής του Διαφωτισμού (1750-1800), που αντιστοιχεί –σύμφωνα με τη διάκριση που επιχειρεί σε τρεις περιόδους των «προόδων», της αναγέννησης των γραμμάτων (*Lettres*)– στη δεύτερη περίοδο, η οποία σφραγίζεται από την εισαγωγή των φιλολογικών και επιστημονικών κατακτήσεων της Ευρώπης¹⁰. Στη διάταξη της ύλης του με τον γενι-

---

lettres sont aujourd'hui en plus grand nombre et beaucoup plus instruits que ne l'étoient les Grecs du quinzième siècle»: *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce. Lu dans la Société des Observateurs de l'Homme, le 16 Nivôse, an XI (6 janvier 1803)*. Par Coray, Docteur en médecine, et Membre de ladite Société, σ. 54.

9. Για το ιστορικό της διαδοχικής μετάφρασης, βλ. το δεύτερο μέρος της εισαγωγικής μου μελέτης στο *Νέος Ανάχαρσις, Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια: Άννα Ταμπάκη, <σειρά «Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα Σωζόμενα», τ. Δ'>, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000*.

10. «Le principal but de nos écrivains étant d'éclairer la nation, ils ne peuvent mieux y parvenir, qu'en transportant dans notre langue les chefs-d'œuvre scientifiques ou littéraires dont l'Europe s'honore; on ne doit donc pas s'étonner de trouver en grec moderne beaucoup plus de traductions que d'ouvrages originaux»: Jacovaky Rizo-Néroulo, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1827, σ. 135. Σε ελληνική απόδοση, *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις νεωτέροις Έλλησι, Εξελληνίσθη υπό Ολυμπίας Ι. Ν. Άββοτ εν Θεσσαλονίκη, Αθήνα 1870*.

κό όρο *Γράμματα*: «Θεολογία και Ρητορική», «Ιστορία», «Φιλολογία», οι «Μεταφράσεις» καθώς και οι «Γυναίκες Μεταφράστριες και Εκδότριες» κατέχουν αυτόνομη θέση, ενώ ακολουθούν τα «Ταξιδιωτικά και Μυθιστορήματα» και η «Λυρική Ποίηση».

Μερικές δεκαετίες αργότερα, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, όταν εκδίδει στα γαλλικά τη *Φιλολογική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος* (1877), προσθέτει στην προβληματική του φωτισμού του γένους, μέσω της μεταφραστικής δραστηριότητας, μιαν άλλη ενδιαφέρουσα παράμετρο, αυτήν του εμπλουτισμού της εθνικής λογοτεχνίας¹¹.

Στο ίδιο μήκος κύματος είχε κινηθεί και ο μαρκήσιος Queux de Saint-Hilaire, στο περιεκτικό του άρθρο “Des traductions et des imitations en grec moderne” (1873), με σημεία αναφοράς τον 19ο αιώνα και τη γαλλική επίδραση, όπου τόνιζε, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής, την πολιτισμική κατάκτηση που συντελείται μέσω των μεταφράσεων¹².

Αν και ο 19ος αιώνας, καθώς καθίσταται βαθμιαία ο χρυσός αιώνας της μεταφρασμένης λογοτεχνίας, αντιμετωπίζει ταυτοχρόνως το ζήτημα των ξένων επιδράσεων με σκεπτικισμό και ενίοτε με κριτικό πνεύμα, σε ευρείες γραμματολογικές συνθέσεις προσωπογραφικού χαρακτήρα, που κυκλοφορούν μετά το δεύτερο μισό του –εννοώ τον Α. Παπαδόπουλο-Βρετό (*Νεοελληνική Φιλολογία*, 2 τ., 1854-1857), τον Κ. Σάθα (*Νεοελληνική Φιλολογία*, 1868) και τον Γ. Ζαβίρα (*Νέα Ελλάς*, 1872)–, η μεταφραστική δραστηριότητα καταχωρίζεται ανελλιπώς και με όσα στοιχεία διαθέτει ο συντάκτης, συμπληρώνοντας τη σκιαγράφηση της προσωπικότητας του εκάστοτε λογίου.

Πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ωστόσο πως η ανάδυση της ιστοριογραφίας του μεταφραστικού εγχειρήματος συμπλέκεται αναπόσπαστα με τη θέση που καταλαμβάνει ή μη η μετάφραση αυτή καθ’ εαυτή στον κορμό της εθνικής γραμματείας του δέκτη, στη λογοτεχνία άφιξης. Ένα σύνθετο ζήτημα που απασχόλησε, σε θεωρητικό πλαίσιο, τον ευρωπαϊκό στοχασμό ήδη από τις αρχές του

11. “Le caractère d’utilité publique qui distingue cette époque et sa tendance à enrichir la littérature nationale de tout ce que les autres littératures avaient de plus choisi, comme d’autant d’exemples sur lesquels elle devait se régler dans la nouvelle carrière qui s’ouvrait pour elle, ont surtout donné lieu à de nombreuses traductions de poètes anciens et modernes”: Alexandre Rizo-Rangabé, *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, 1877, τ. I, σ. 140, κεφ. “Retour à la vie (1700-1800)”.

12. Queux de Saint-Hilaire, “Des traductions et des imitations en grec moderne”, *Annuaire de l’Association pour l’Encouragement des Études Grecques en France*, Παρίσι 1873, σ. 330-357: “Une traduction est une de ces conquêtes pacifiques d’une nation sur une autre dont on se plaît à suivre le développement dans l’histoire de l’humanité” (σ. 332).

20ού αιώνα, ενώ στην Ελλάδα ο σχετικός διάλογος προκύπτει μόλις λίγο πριν από την τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα, αν δεν κάνω λάθος.

Πριν να θεμελιωθεί το αίτημα καταγραφής, αποτίμησης και ένταξης της μεταφραστικής δραστηριότητας στα συμφραζόμενα της νεοελληνικής γραμματείας, πριν να αποκτήσει το μεταφραστικό εγχείρημα την πολυπρισματική του διάσταση, την αυτόνομη ποιητικότητα του, την ιστορικότητά του και την οντότητά του ως στοιχείου πολιτισμικού διαλόγου, ζητήματα δηλαδή που απασχολούν κατά τον ένα ή άλλο τρόπο την επιστημονική κοινότητα σήμερα (μέσα από ένα σύνολο επί μέρους ενδιαφερόντων, μεταξύ αυτών και της νεογέννητης «μεταφρασεολογίας» και συμπληρωματικών ως εκ τούτου προσεγγίσεων), ας αναρωτηθούμε πώς έχει αντιμετωπιστεί η μετάφραση στις ιστορίες της λογοτεχνίας, σε συναγωγές ή ειδικές μελέτες;

Ένα κείμενο που χρήζει προσοχής, έστω και μόνον γιατί η πατρότητά του ανήκει στον Ιωάννη Κακριδή, είναι το δοκίμιο *Το μεταφραστικό πρόβλημα* (Θεσσαλονίκη 1936), πρώτο συστηματικό μέρος στον Ιούλιο Καίσαρα, *Υπομνήματα του Γαλατικού πολέμου* (Κείμενα, Μετάφραση, Σχόλια). Από την πλευρά του μεταφραστή, ο Κακριδής συνδιαλέγεται με τη μορφωτική αξία που εμπεριέχει η μετάφραση ως ενέργεια («τόση αξία μορφωτική έχει η μετάφραση ως ενέργεια»), με τη σχέση μεταφραστή και αναγνώστη. Τον απασχολούν, όπως είναι εύλογο, τα γλωσσικά διλήμματα του μεταφραστή, η πιστότητα της μετάφρασης και οι όροι της αλλά και η μεταφραστική πράξη και θεωρία στην Ελλάδα. Συγκρατώ τη γενεσιουργό δύναμη που αποδίδει στη μετάφραση για το «πλάσιμο» του ελληνικού πολιτισμού¹³.

Σε ορισμένες ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, προγενέστερες του Κ. Θ. Δημαρά, η μετάφραση, κυρίως η λογοτεχνική, αναφέρεται απλώς ή εξετάζεται με αισθητικά συμβατικά κριτήρια (στο πλαίσιο της παραδοσιακής συγκριτικής φιλολογίας), της αντίκρουσης της «τύχης» (fortune) ενός συγγραφέα ή ενός έργου στη γραμματεία υποδοχής, συνιστά δηλαδή τεκμήριο πρόσληψης και γόνιμης επίδρασης της δυτικοευρωπαϊκής λογοτεχνίας, κυρίως στον Ηλία Βουτιερίδη (*Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 2 τόμοι, 1924-1927)¹⁴, αλλά και στον Άριστο Καμπάνη (*Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτε-*

13. «Α. Γενικό Μέρος. Μετάφραση και μεταφραστής. 1. Μεταφραστική πράξη και θεωρία στην Ελλάδα»: «Στα εκατό τελευταία μέσα χρόνια, που αγωνιζόμαστε να πλάσουμε έναν καινούργιο πολιτισμό, η μεταφραστική παραγωγή μας δεν είναι μικρή» (σ. 3). Προβληματισμό γύρω από τη μεταφρασιμότητα του ποιήματος είχε εκφράσει παλαιότερα ο Σ. Δ. Βάλλης, «Περί μεταφράσεως ποιητών», περ. *Αθήναιον*, έτος Ζ', τ. 7 (1878), 168-178.

14. Ηλίας Βουτιερίδης, *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας 1000-1930*,

χίας, 1925), τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο (*Στοιχεία Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 1936) και τον Γλ. Αλιθέρηση (*Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας*, 1938)¹⁵.

Δεν πρωτοτυπώ αν αναφερθώ με αυτήν την ευκαιρία και πάλι στη νεωτερικότητα που διέπει τη σύλληψη της ιστορίας της λογοτεχνίας του Κ. Θ. Δημαρά. Ο τρόπος συγκρότησης και αξιολόγησης του υλικού, οι στοχεύσεις του έχουν συζητηθεί διεξοδικά αλλού¹⁶. Θα κρατήσω για την περίπτωση από τον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης τούτο:

*Ο ελληνικός πολιτισμός, λοιπόν, εκφράζεται μέσα στην αδιάκοπη ανανέωση την οποία προκαλούν οι επαφές με τους ξένους πολιτισμούς, και στην αδιάκοπη ακτινοβολία που είναι αποτέλεσμα της ιδιοτυπίας και των επαφών του. Μας ενδιαφέρουν εδώ οι επιδράσεις που δεχόμαστε. Στην θεωρία, που θα έτεινε να υποστηρίξει την αυτονομία της ελληνικής πνευματικής ιστορίας, την πρώτη απάντησή δίνουν τα ίδια τα περιστατικά της [...]*¹⁷.

Η μετάφραση συντάσσεται επομένως με τη μάχη της πολιτισμικής ανανέωσης. Στιγμή κορύφωσης και ποσοτικής μέτρησης ο Διαφωτισμός¹⁸ και συνάμα βοηθητικό εργαλείο η πολυσυλλεκτικότητα. Ο Κ. Θ. Δημαράς ξεδίπλωσε το ριπίδι και ενσωμάτωσε στις θεωρήσεις του κάθε προσιτό κείμενο-τεκμήριο της εποχής που μελετούσε. Απαραίτητη τόλμη για να προσεγγίσουμε πρώιμα σύνολα επιφανομένων, όπου είτε τα όρια ανάμεσα στο μετάφρασμα και το πρωτότυπο δεν είναι πάντοτε εντελώς ορατά, σαφή, είτε τα ίδια τα όρια του τί προσλαμβάνεται ως «λογοτεχνία» είναι ασυγκρίτως

Αθήνα 1933. Η μετάφραση παίζει καθοριστικό ρόλο στην αναγέννηση των γραμμάτων: «Η μεταφραστική ορμή, που φανερώθηκε τον ΙΗ' αιώνα, είναι απόδειξη πως το νεοελληνικό πνεύμα είχε νιώσει δυνατή την ανάγκη να γνωρίσει περισσότερο τα ξένα πνευματικά δημιουργήματα» (σ. 260).

15. Πβ. Βίκυ Πάτσιου, «Η ιστορία των μεταφράσεων στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*», *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 121-124.

16. Βλ. για παράδειγμα τον προβληματισμό που εκφράζεται σε περισσότερες της μιας ανακοινώσεις που περιλαμβάνει ο τόμος *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, ό.π., ιδίως σ. 63-67, 98, 121-138 (αντιστοιχούν σε κείμενα των: Παν. Μουλλά, Άννας Ταμπάκη, Βίκυς Πάτσιου και Βενετίας Αποστολίδου).

17. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1975, σ. ιγ'.

18. Στη συναγωγή του *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (1977), ο Κ. Θ. Δημαράς συχνά προσφεύγει στην τεκμηριωτική αποδεικτικότητα πινάκων που παρέχουν ποσοτικά στοιχεία των εκδόσεων της εποχής. Εξάγονται οι μετατοπίσεις από το συντηρητικό στο νεωτερικό πλαίσιο αναφοράς, με αναμφισβήτητο δείκτη, μεταξύ άλλων, τις μεταφράσεις από δυτικές γλώσσες.

ευρύτερα από τα σημερινά¹⁹. Οι ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας που θα συνταχθούν αργότερα (π.χ. Λίνος Πολίτης, Mario Vitti) κάτω από τη «βαριά σκιά» της δημαρχικής σύνθεσης, όπως το ομολογούν άλλωστε, δεν θα δώσουν ιδιαίτερο βάρος στο μεταφραστικό γεγονός, με εξαίρεση την επισημάνση δυτικών προτύπων στην έως τον Διαφωτισμό περίοδο. Θα μπορούσε να σταθεί κανείς λίγο παραπάνω σ' αυτά, συμπληρώνοντας με τη συντηρητική μα αρκετά συστηματική αντιμετώπιση του θέματος από τον Böhje Knös, *L'Histoire de la Littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*²⁰, ή την απουσία συναφούς προβληματισμού στον Roderick Beaton²¹.

Και να 'μαστε πια κοντά στους καρπούς που έδωσαν πλείστες όσες νύξεις του Κ. Θ. Δημαρά σε εργασίες του, υποδείξεις στους συνεργάτες του και τους μαθητές του, εκλεκτικές συγγένειες με έναν ευρύτερο χώρο συνομιλητών. Το 1965, ο Γ. Π. Σαββίδης θα γράψει, με αφορμή την τρίτη έκδοση της Ιστορίας του Κ. Θ. Δημαρά: «πόσα μένουν να μάθουμε από την ιστορία των

---

19. Οι παρατηρήσεις της Στέσης Αθήνη πως παραβλέπει αρκετές πραγματικότητες της προγενέστερης περιόδου αλλά και του Διαφωτισμού και παραμένει ενίοτε σχηματικός είναι βάσιμες (Οψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας, 18ος αι.-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και ξένες παραδόσεις στη θεωρία και την πράξη, διατριβή επί διδασκαλία, ΑΠΘ, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 360-361). Το μεταφραστικό φαινόμενο είναι ασφαλώς πιο περίπλοκο και η καμπύλη του πρέπει να ερμηνευθεί σε συνάρτηση με την ολότητα του. Για το τί προσλαμβάνουμε ως λογοτεχνία τον 18ο αιώνα, πβ. με τον προβληματισμό που αναπτύσσω στην εργασία μου «Νεοελληνικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού: Ευρωχώρια και όρια της λογοτεχνίας», *Δια-Κείμενα*, Ετήσια έκδοση [του] Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας ΑΠΘ, τχ. 2 (Θεσσαλονίκη 2000), 9-24.

20. Διάσπαρτες πληροφορίες για μεταφράσεις και πρότυπα, βλ. όμως το κεφ. «L'époque du renouvellement de l'Hellénisme, env. 1750-1821», *Traductions. Les poètes phanariotes*: «La dernière moitié du XVIIIe siècle est l'époque des traductions, nous en avons donné plusieurs exemples dans les différents domaines des lettres et des sciences, et il faut remarquer que pour le développement de l'esprit de la nation en général, les traducteurs jouaient un rôle plus important que les ouvrages originaux grecs. Les encyclopédies et les manuels n'étaient pas suffisants pour le besoin de l'hellénisme, on demandait des ouvrages spéciaux. Il est évident qu'on ne put traduire tous les chefs-d'œuvre occidentaux, les Grecs prirent ceux qui étaient à leur portée, qui plaisaient à leur goût ou qui paraissaient nécessaires pour des buts spéciaux».

21. Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996. Ας συγκρατήσουμε την παρατήρηση σύμφωνα με την οποία, μετά το 1960, οι Έλληνες συγγραφείς άρχισαν να νοούνται ως αναγνώστες της δικής τους παράδοσης αλλά και των ξένων παραδόσεων.

μεταφράσεων)²², άποψη που ενστερνίζεται αργότερα και μεταφέρει στα γραπτά του ο μαθητής του Γιώργος Κεχαγιόγλου²³.

Κατά τις δεκαετίες 1960 με 1980 βλέπουν το φως πορίσματα νέων ερευνών για τη μετάφραση, την έντυπη και τη χειρόγραφη, τη λογοτεχνική και τη θεατρική. Οι εργασίες του Δημήτρη Σπάθη σ' αυτόν τον τελευταίο τομέα υπήρξαν πρωτοποριακές και έδωσαν έναυσμα για την έναρξη ενός γόνιμου διαλόγου με το ομιχλώδες και άγνωστο τοπίο μιας μεταφραστικής διαδικασίας που δεν έφθασε στο τυπογραφείο μα έλαβε μέρος σε σημαντικές αισθητικές και άλλες διεργασίες. Στον διάλογο με τα μεταφρασμένα κείμενα μπαίνουν ενεργά ο Γ. Π. Σαββίδης, ο Άλκης Αγγέλου και άλλοι, εμπνέοντας με τις παρεμβάσεις τους νεότερους μελετητές, στους οποίους ανήκα τότε. Οι επισημάνσεις είχαν ήδη επεκταθεί στον ευρύ χώρο της ιστορίας των ιδεών, και μια πλειάδα μελετών εστίασε την προσοχή της στην πρόσληψη του ιστοριογραφικού, φιλοσοφικού, πολιτικού, επιστημονικού στοχασμού, μέσω μεταφράσεων, διασκειών και συμπλημάτων (για παράδειγμα η Ρωζάνη Αργυροπούλου²⁴ ή ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης²⁵ έχουν συνεισφέρει ουσιαστικά και σ' αυτόν τον τομέα). Εδώ πρέπει να προσθέσουμε την προσφορά του Λεάνδρου Βρανούση, κυρίως σε σχέση με το μεταφραστικό και εκδοτικό έργο του Ρήγα, τις ευρείες συνθέσεις της Αριάδνης Camariano-Cioran, τις συγκριτικές μελέτες του αδελφού της Νέστορα και μιας ομάδας ρουμάνων μελετητών, όπως του Al. Duju, της Κορνηλίας Papacostea-Danielopolu κ.ά., καθώς και τη συνεισφορά ευρωπαίων νεοελληνιστών, όπως ο Henri Tonnet²⁶.

22. Γ. Π. Σαββίδης, «Το νέο μας όργανο ιστορικής συνείδησης», *Εποχές* 40 (1966), 168.

23. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Οι Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μαντατοφόρος* 15 (1980), 57. Ο ίδιος, «Οι έντυπες νεοελληνικές μεταφράσεις του 18ου αι. Παρατηρήσεις και αποτιμήσεις», *XVI. Internationaler ByzantinistenKongress Wien, 4-9 October 1981, Akten II, Teil 6.* (...), Βιέννη 1982, σ. 229-237.

24. Από την πλειάδα των εργασιών της, στις οποίες θίγονται ζητήματα μεταφραστικής δραστηριότητας μέσα από την οπτική της πρόσληψης φιλοσοφικών ιδεών, συγκρατώ εδώ μια από τις παλαιότερες, που μπορεί να θεωρηθεί τρόπον τινά ως αφηρητική. Βλ. Ρωζάνη Αργυροπούλου-Λουγγή, «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)», *Δευκαλίων* 21 (1978), 131-142.

25. Ενδεικτική ως προς την ευαισθησία με την οποία αντιμετωπίζει το μεταφραστικό ρεύμα, με πυκνές αναφορές και εμπεριστατωμένες εκτιμήσεις, από τις οποίες δεν λείπει και ο αμφίπλευρος συγκριτικός χαρακτήρας, είναι η μονογραφία του *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες, Μετάφραση Στέλλα Νικολούδη*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996.

26. Σε συνάρτηση κυρίως με τη γένεση του αφηγήματος και του μυθιστορήματος,

Εποχή αναψηλαφήσεων σε περισσότερα του ενός επίπεδα. Δεν αρκεί πλέον η εμπειρική παρατήρηση, χρειαζόμαστε τη θεωρητική υποστήριξη, μα ταυτοχρόνως γίνεται όλο και πιο επιτακτική η ανάγκη της καταγραφής: από την απογραφή λοιπόν να βαδίσουμε στη σύνθεση και ενδεχομένως στην ενσωμάτωση της μεταφρασμένης παραγωγής στον κορμό της εθνικής γραμματείας.

Το θεωρητικό πλαίσιο μπορούσε να καλύψει επαρκώς η αναζωογόνηση που είχαν λάβει οι μελέτες γύρω από τη φύση, την ιστορία και τη θεωρία της μετάφρασης σε διεθνές επίπεδο, ξεφεύγοντας από τα στερεότυπα της παραδοσιακής συγκριτικής φιλολογίας, και συνάμα από τις επεξεργασίες που επέβαλε με ζήλο η γλωσσολογία γύρω στο 1960· οι μεταφραστικές σπουδές ως υβριδικό αντικείμενο μελέτης κινήθηκαν προς σύνθετες φιλοσοφικές θεωρήσεις, επεδίωξαν να ξεπεράσουν την εθνοκεντρική συνείδηση, διδάχθηκαν από την αισθητική της πρόσληψης, έγιναν αντικείμενο εφαρμογής και άλλων θεωριών, όπως της θεωρίας της «χειραγώγησης» ή του «λογοτεχνικού πολυσυστήματος»²⁷. Αναφέρομαι συνοπτικά σ' αυτά γιατί τις τελευταίες δεκαετίες, ιδίως στο γύρισμα του 20ού αιώνα, άρχισαν να απασχολούν πιο συστηματικά τους έλληνες μελετητές.

Όπως το έχω υποστηρίξει και άλλες φορές, βρισκόμαστε σε μια καμπή, εκδοτική και συνάμα μελετητική. Ευαισθητοποιημένοι πλέον στο έπακρο για την ιδιάζουσα χροιά της μεταφραστικής διαδικασίας στη νεοελληνική γραμματεία, ιδίως στον 18ο και 19ο αιώνα, για τον γενετικό της ρόλο στη διαμόρφωση και ανανέωση των ειδών και για τη συμβολή της στον πολιτισμικό διάλογο, στραφήκαμε κατ' αρχήν να αποδώσουμε το *corpus* των νεοελληνικών μεταφράσεων. Αλλά όπως γίνεται συχνά στην Ελλάδα, ο ζήλος υπήρξε υπέρμετρος αν και πάντοτε καλοδεχούμενος.

έκδηλο είναι το ενδιαφέρον του εν λόγω μελετητή για την ιστορία του μεταφραστικού ρεύματος, την αισθητική και γλωσσική προσέγγιση και αποτίμησή του. Ορατή και αναπότρεπτη είναι στις εργασίες του και η συγκριτική οπτική (διαδικασίες πρόσληψης, επιδράσεις, δάνεια). Αναφέρομαι ενδεικτικά σε μια πρόσφατη συλλογή μελετημάτων του, Henri Tonnet, *Études sur la nouvelle et le roman grecs modernes*, Παρίσι-Αθήνα, Daedalus, 2002.

27. Πβ. με το άρθρο μου «Συγκριτική Φιλολογία και Μετάφραση», περ. Διαβάζω χ. 427 (Μάρτιος 2002), [αφιέρωμα] «Το θέμα του μήνα – Συγκριτική Λογοτεχνία», 121-125. Χαρακτηριστικός ενός πολυσήμαντου προβληματισμού είναι και ο τόμος *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις/Translation and Intercultural Relations*, [Πρακτικά] Β' Διεθνές Συνέδριο Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος-20ός αι. / [Proceedings] Second International Congress, Identity and Alterity in Literature, 18th-20th c. (τ. Γ', Αθήνα, Δόμος, 2001), με επιμέλεια Άννας Ταμπάκη και Στέφης Αθήνη, που επιχειρεί να εγγράψει το ελληνικό παράδειγμα στη διεθνή θέαση.

Έτσι την αρχική ιδέα καταγραφής από τον 15ο στον 19ο αιώνα, χωρίς ειδολογικούς περιορισμούς παρά μόνον ενδογλωσσικούς, που άρχισε να πραγματοποιείται από το 1987 στο ΚΝΕ, με τον επιστημονικό συντονισμό του Εμμανουήλ Φραγκίσκου (με κατοπινά αυτονομημένα παρακλάδια το πρόγραμμα καταγραφής μεταφράσεων στα περιοδικά της περιόδου 1811-1847 και τις χειρόγραφες μεταφράσεις του Διαφωτισμού)²⁸, συμπληρώνει η «Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων ξένης λογοτεχνίας, 19ος-20ός αι.» με την ευθύνη του συναδέλφου Κ. Γ. Κασίνη, με έμφαση σε ποσοτικά και στατιστικά στοιχεία, η εκπόνηση «Βιβλιογραφίας των λογοτεχνικών μεταφράσεων του Μείζονος Ελληνισμού» από τον Λευτέρη Παπαλεοντίου και το «Πρόγραμμα καταγραφής μεταφράσεων σε περιοδικά» που μόλις ξεκίνησε στο Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Τα τελευταία χρόνια άρχισαν να εκδίδονται παλαιές χειρόγραφες μεταφράσεις καθώς και σχολιασμένες επανεκδόσεις μεταφράσεων του 18ου και 19ου αιώνα. Το αίτημα συνεξέτασης της μεταφρασμένης με την πρωτότυπη γραμματολογία έχει δώσει καρπούς τόσο σε συνθετικές εργασίες και διατριβές (π.χ. για το θέατρο του Διαφωτισμού ή πιο πρόσφατα για τη νεοελληνική αφηγηματική παράδοση), όσο και στις σημαντικές πολυσυλλεκτικές ανθολογήσεις που επιμελήθηκε ο Γιώργος Κεχαγιόγλου (*Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, 1999, *Πεζογραφική Ανθολογία*, 2001). Η συναγωγή μάλιστα που κυκλοφόρησαν, στη σειρά *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, οι Εκδόσεις Σοκόλη συνοδεύεται από ιδιαίτερα ερεθιστική Εισαγωγή. Και στις δύο περιπτώσεις συνυπάρχουν πρωτότυπα κείμενα και μεταφράσματα και διευρύνεται αισθητά ο λογοτεχνικός κανόνας²⁹.

Ο θεωρητικός προβληματισμός ενισχύει την πράξη. Με αυτό το τελευταίο σημείο που αποτυπώνει μια ριζοσπαστική αλλαγή εν τω γίνεσθαι, θα κλείσω την παρέμβασή μου. Και πάλι μέσα από τον δοκιμαϊκό λόγο, την αρθρογραφία στον Τύπο και σε περιοδικά φύλλα των ετών 1990 και εξής, ανασύρουμε σκέψεις ανανεωτικές και ρηξικέλευτες. Από την αποστροφή «Όλα δικά μας» του Τάκη Καγιαλή³⁰, με έναν ενδεχόμενο «ελλοχεύοντα εθνοκεντρισμό», ή την αποφθεγματική ρήση «Μια ιστορία της λογοτεχνίας που δεν περιλαμβάνει τις μεταφράσεις είναι ελλιπής ιστορία. Μια ποιητική

28. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να αντλήσει πληροφορίες από τα *Ενημερωτικά Δελτία ΚΝΕ/ΕΙΕ*: τχ. 3 (Ιούνιος 1991), 1-8· τχ. 21 (Ιούνιος 1998), 24 και τχ. 24 (Δεκέμβριος 1999), 36-39.

29. Πβ. με τον προβληματισμό που αναπτύσσω στην εργασία μου «Νεοελληνικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού: Ευρυχωρία και όρια της λογοτεχνίας», ό.π., σ. 9-24.

30. *Το Βήμα*, 9 Ιανουαρίου 1994, σ. 56.

ανθολογία που δεν περιλαμβάνει τις μεταφράσεις είναι ελλιπής ανθολογία» που οφείλουμε στον Νάσο Βαγενά³¹, ας αφήσουμε επί του παρόντος την τελική ετυμηγορία σε έναν φιλοσοφούντα θεωρητικό της μετάφρασης, τον Βαγγέλη Μπιτσώρη: η μετάφραση οφείλει, κατ' αυτόν, να δεξιώνεται το ξένο κείμενο ενσωματώνοντάς το στον οικείο γλωσσικό κορμό, αλλά συνάμα πρέπει να αναγνωρίζει και να φιλοξενεί την ετερότητά του³².

---

31. *Ποίηση και μετάφραση*, 1989, σ. 91.

32. «Από τη μία γλώσσα στην άλλη. Ιδιοποίηση και ξενισμός», *Σύγχρονα Θέματα* (Ιανουάριος-Μάρτιος 1995), 63-68.

Anna Tabaki

L'ÉVALUATION HISTORIOGRAPHIQUE DU MOUVEMENT
DES TRADUCTIONS :
DU "TRANSVASEMENT" À L'INTERCULTURALITÉ ?

(RÉSUMÉ)

Si nous examinons le mouvement des traductions dans sa marche diachronique, en évaluant tous les présupposés qui contribuent à cet acte critique (il faut y entendre le mécanisme de réception, les affinités éclectiques aussi bien que le produit final polymorphe, qu'il soit fidèle à son original, qu'il soit très élaboré et infidèle, ou encore qu'il soit librement adapté), nous poursuivons les traces multiples d'un transfert culturel, conscient et même parfois inconscient, qui s'impose d'une manière hégémonique dans les lettres grecques modernes, dès le début.

Dans cette approche, nous observons tout d'abord l'émergence précoce d'une problématique visant l'acte de traduire et la création d'une théorie normative (Iossipos Moesiodax, Dimitrios Katartzis) ainsi que les premiers germes d'évaluation d'ensemble et d'intégration de la littérature traduite dans le *corpus* de la littérature nationale, initiatives datées déjà du XIXème siècle.

Néanmoins, le point crucial de la problématique esquissée demeure le suivant: dans quelle mesure la cristallisation de l'étude des traductions dans une optique historiographique est en corrélation avec la position que la traduction elle-même occupe dans le *corpus* de la littérature nationale, celle d'arrivée. Il s'agit d'une question fort complexe qui, quoique dans la pensée européenne ait préoccupé les esprits dès le début du XXème siècle, ses échos théoriques deviennent perceptibles en Grèce seulement un peu avant le tournant du siècle.

En faisant la rétrospective critique des histoires de la littérature grecque moderne et des principales tendances qui s'y esquissent, l'auteur s'efforce de saisir le passage d'un empirisme s'inscrivant dans les normes du comparatisme classique ("fortune", influence exercée) à des réflexions plus récentes plaçant en faveur d'une coexistence organique, en l'occurrence d'une équivalence du texte traduit et de l'original. De nos jours, est dévoilé le rôle génétique de la traduction, son implication à la formation des genres littéraires et au renouvellement, si nécessaire, des structures et valeurs culturelles ; elle est désormais décodifiée sa contribution décisive au dialogue interculturel, sans négliger pour autant sa poétique ou son essence philosophique les plus profondes.